

ДОТРИМАННЯ ОРГАНАМИ ДІЗНАННЯ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ В СТАДІЇ ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Переорієнтація української держави у відносинах з особистістю на світові принципи і стандарти обумовлює необхідність реального і повноцінного здійснення прав особи при провадженні в кримінальній справі, і зокрема потребує їх належного забезпечення в стадії порушення кримінальної справи.

Як показують результати узагальнення практики, порушення конституційних прав особи при розгляді заяв (повідомлень) про злочини органами дізнання досить поширене явище. Найбільш типовими з них є:

1. На етапі прийому заяв і повідомлень про злочини: а) приховування злочинів від обліку; б) фальсифікація заяв і повідомлень про вчинений злочин.

2. На етапі попередньої перевірки заяв і повідомлень про злочини, прийнятті процесуальних рішень: а) необгрунтована відмова в порушенні кримінальної справи; б) фальсифікація матеріалів попередньої перевірки та рішень, що приймаються; в) перевищення строків попередньої перевірки (несвоєчасне прийняття процесуального рішення); г) провадження слідчих та інших дій, які не дозволяються на етапі попередньої перевірки; д) необгрунтоване порушення кримінальної справи.

Права і законні інтереси особи повинні бути забезпечені вже з моменту одержання правоохоронним органом заяв чи повідомлень про злочини. Частина 1 ст.97 КПК покладає обов'язок на орган дізнання приймати заяви і повідомлення про вчинені або підготовлювані злочини, в тому числі й в справах, які не підлягають їх віданню, а також приймати рішення у встановлений законом строк (ч.ч.2, 4 ст.97 КПК).

Порядок прийому, реєстрації та розгляду органами дізнання заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини і пригоди визначається КПК та відомчими нормативними актами [5]. Однак, незважаючи на докладно регламентований порядок, порушення прав і законних інтересів особи на цьому етапі, а також при прийнятті підсумкових рішень у стадії порушення кримінальної справи допускається досить часто. Так, значна частина заяв і повідомлень про злочини правоохоронними органами не реєструється. Така тенденція доволі поширена у фаховій і загальній правосвідомості. Це призводить до того, що постраждали від злочинів досить часто не заявляють про них, або легко змиряються з тим, що на їх сигнали не належним чином або навіть взагалі не реагують. Такі ж результати характерні й при необгрунтованих відмовах у порушенні кримінальної справи.

Однією з гарантій забезпечення прав і законних інтересів особи в стадії порушення кримінальної справи є дотримання строків розгляду заяв і повідомлень про злочини. Згідно з ч.ч.2 і 4 ст.97 КПК заяви або повідомлення про злочини повинні бути вирішені не пізніше триденного строку, а у виключних випадках – в строк не більше десяти днів. На практиці ці строки досить часто перевищуються.

Проблематичним є питання, з якого моменту повинні рахуватися строки розгляду заяв і повідомлень про злочини. Як правило, початком обчислення строку визначають день реєстрації в черговій частині заяви і повідомлення, що надійшли. На наш погляд, це є не зовсім цілком правильним. Згідно з п.2.2. вказаної Інструкції про одержанні інформації про злочини або пригоди всі особи рядового і начальницького складу міліції, які перебувають при виконанні службових обов'язків, повинні негайно вжити заходи, передбачені відповідними нормативними актами та передати її будь-якими каналами зв'язку в найближчу чергову частину для реєстрації, а потім діяти відповідно до вказівок чергового.

Із аналізу вказаного положення Інструкції випливає, що момент реєстрації сигналу про злочин не завжди співпадає з моментом його надходження. А це призводить інколи до того, що заяви (повідомлення) про злочини реєструється тільки через декілька днів після їх надходження. Більше того, досить часто облік і реєстрація злочинів ставляться в пряму залежність від їх розкриття. Все це породжує тяганину, гаяння часу, знижує ефективність боротьби зі злочинами. На нашу думку, справедлива позиція В.А. Михайлова, який вважає, що перебіг строків розгляду заяв і повідомлень повинен починатися з дня їх надходження до органу дізнання [8, с.24].

Що ж стосується строків перевірки заяв і повідомлень про злочини і пригоди, то вивчення кримінальних справ свідчить про те, що найбільш інтенсивна робота по заявах (повідомленнях) здійснюється протягом перших трьох днів, після чого вони в основному знаходяться без руху, ніяких процесуальних дій щодо них не провадиться, ніякі процесуальні рішення не приймаються. Останні виносяться лише по закінченню встановленого законом максимального строку. Все це призводить до тяганини і тим самим до порушення прав окремих громадян (заявників, постраждалих).

Практика свідчить, що не у всіх випадках порушення строків перевірки виникли з вини безпосередніх виконавців. Часто збільшення строків зв'язано із необхідністю отримання результатів судово-медичного дослідження спеціалістом, а також відповідей на запити. Це, насамперед, стосується матеріалів про завдання шкоди здоров'ю, а також інформації про вчинення злочину проти власності в сфері економічної діяльності.

У теорії кримінального процесу висловлена пропозиція про збільшення строку перевірки заяв і повідомлень про злочини до одного місяця [7, с.130], або про надання прокуророві права продовжувати цей строк із врахуванням обставин, які склалися при розгляді заяв і повідомлень [1, с.71].

У проєкті КПК України пропонується встановити строк для перевірки заяв, повідомлень та іншої інформації про злочин – 5 діб, а при необхідності здійснити попередню перевірку – 15 діб. Однак, якщо завершити таку перевірку в ці строки неможливо, вони можуть бути продовжені: 1) до 1 місяця – прокурором району (міста), прирівняним до нього прокурором чи його заступниками; 2) до 3 місяців – прокурором АРК, областей, міст Києва і Севастополя, прирівняними до них прокурорами чи їх заступниками; 3) до 6 місяців – Генеральним прокурором чи його заступниками. Подальше продовження строку не допускається (ч.ч.1, 2, 3 ст.209 КПК) [6].

На нашу думку, висловлені пропозиції про продовження строків розгляду заяв (повідомлень) про злочини слід підтримати. Однак, щоб це не перетворилося із винятку в правило, у формальну процедуру, не призвело до порушення прав заінтересованих громадян (постраждалих, заявників), вважаємо за необхідне в новому КПК передбачити, що це може мати місце тільки у виняткових випадках.

Відповідно до КПК методами збирання і перевірки відомостей, які вказували б на наявність чи відсутність ознак злочину і обставин, що виключають порушення кримінальної справи, є:

- відібрання пояснень від окремих громадян;
- витребування необхідних документів (ч.4 ст.97 КПК);
- проведення визначених у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» [4] оперативно-розшукових заходів (окремих з дозволу суду за погодженням з прокурором поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника (ч.5 ст.97 КПК));
- у невідкладних випадках може бути проведений огляд місця події (ч.2 ст.190 КПК);
- з метою запобігти злочину може бути застосовано арешт на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку (ст.187 КПК);
- вимога про проведення ревізії (ч.1 ст.66 КПК).

В літературі справедливо відзначається, що стадія порушення кримінальної справи розділяє єдиний процес пізнання істини в кримінальній справі. Думається, що на всіх стадіях кримінального процесу способи збирання інформації не повинні відрізнятися так суттєво, як це передбачено законом. При існуючому становищі між стадією порушення кримінальної справи і наступними стадіями нема тієї наступності в збиранні доказів, яка б могла бути встановлена при відповідній регламентації процесу доказування в стадії порушення кримінальної справи [2, с.8]. Відомості, одержані в ході попередньої перевірки, повинні мати статус повноцінних доказів, які однаково сприймаються на всіх стадіях кримінального процесу. У цьому випадку не буде даремно втрачено час попередньої перевірки і не доведеться у подальшому проводити повторно ту ж саму роботу, яка вже була зроблена. Необхідно відзначити, що більшість слідчих дій має аналоги в стадії порушення кримінальної справи, наприклад поданням і прийняттю документів і предметів відповідає виймка та обшук; відібранню пояснення – допит; спеціальним дослідженням – експертиза і т.п. При провадженні дізнання доводиться проводити експертизу у випадках, коли на ті ж самі питання отримана відповідь в ході проведення спеціальних досліджень, допитувати потерпілих і свідків з тих же питань, з яких в стадії порушення кримінальної справи від цих осіб вже отримані пояснення. Вивчення практики показало, що у всіх без винятку кримінальних справах зустрічаються подібні повтори. Негативний бік цього явища очевидний: нераціональні затрати часу співробітників органів дізнання, неодноразові виклики громадян, затягування строків провадження і т.д.

У зв'язку із вищевикладеним, вважаємо доцільним регламентувати і закріпити кримінально-процесуальним законодавством порядок прове-

дення дослідження речовин і об'єктів, а також судово-медичного огляду. Це викликається тим, що сліди злочину зазнають впливу природних процесів і можуть бути знищені або втрачені з плином часу. Що ж стосується інших видів доказів, які одержуються в ході попередньої перевірки – пояснень, подання та витребування документів і предметів, то в літературі неодноразово порушувалося питання про детальну регламентацію відповідних процесуальних дій і надання їх результатам статусу повноцінних доказів. Зокрема, пропонується встановити відповідальність (адміністративну чи кримінальну) за дачу завідомо неправдивих пояснень і за неявку для дачі пояснень; закріпити в КПК (ст.65) таке джерело доказів, як пояснення, розробити порядок витребування і прийняття поданих предметів і документів, чіткі правила отримання пояснень і т.д. Ми поділяємо більшість вказаних пропозицій і вважаємо, що ці заходи будуть сприяти створенню більш досконалого процесу пізнання істини в кримінальній справі та дозволять усунути в стадії порушення кримінальної справи більшу частину порушень закону, які допускаються.

Законодавством не визначено коло обставин, які повинні бути встановлені при відмові в порушенні кримінальної справи, а ст.99 КПК навіть не встановлює, що повинно бути викладено у відповідній постанові. Ця прогалина не усунута і в проекті КПК.

На наш погляд, до проекту КПК повинні бути внесені наступні зміни: в ст.223 необхідно закріпити, що «при відсутності підстав до порушення кримінальної справи прокурор, слідчий, орган дізнання виносять мотивовану постанову про відмову в порушенні кримінальної справи, в якій повинно бути вказано місце, час і ким вона складена; дані, що підтверджують відсутність події чи складу злочину (ст.183) або наявність обставин, які звільняють особу від кримінальної відповідальності (ст.184)» [6].

Певний науковий і практичний інтерес становить інститут оскарження дій і рішень органів дізнання в стадії порушення кримінальної справи як засіб захисту прав і законних інтересів особи.

Кримінально-процесуальний кодекс України передбачає можливість оскарження на стадії порушення кримінальної справи лише рішення про відмову в порушенні кримінальної справи (ст.99¹). Частина 2 ст.99¹ КПК передбачає можливість його оскарження відразу ж безпосередньо до суду (а не лише після попереднього оскарження прокуророві, як це було раніше) в порядку, передбаченому ст.236¹ КПК. Якщо ж таке рішення прийнято судом, то воно може бути оскаржено в апеляційному порядку (ч.3 ст.99¹ КПК).

Коло осіб, які володіють правом такого оскарження, в чинному КПК обмежене, хоча й чітко не визначене. Стаття 99¹ КПК надає таке право тільки особам, інтересів яких стосується рішення про відмову в порушенні кримінальної справи, або їх представникам. До таких осіб, на наш погляд, у першу чергу слід віднести заявника, постраждалого, особу, щодо якої прийняте таке рішення, їх представників.

У зв'язку з прийняттям Конституційним Судом України рішення, тепер можливе оскарження до суду (і невідкладний розгляд такої скарги) ще одного рішення, яке прийнято у цій стадії, – це рішення про порушення кри-

мінальної справи стосовно певної особи [11]. Однак, хоча дане положення вже діє, процесуального порядку такого оскарження і розгляду скарги чинне кримінально–процесуальне законодавство не містить. Тому, вбачається невідкладна необхідність прийняття відповідних змін до КПК України. Доцільно було б також з метою забезпечення можливості оскарження вказаного вище рішення, а тим самим і повноцінного права на захист, закріпити у ч.2 ст.98 КПК положення, що «особі, стосовно якої порушено кримінальну справу, протягом доби направляється копія постанови про порушення кримінальної справи»*, оскільки не зовсім зрозуміло, яким чином особа може дізнатися про порушення кримінальної справи щодо неї та якісно підготувати скаргу до суду на це рішення.

Крім того, необхідно врегулювати і правове становище особи, щодо якої порушена кримінальна справа. У літературі неодноразово висловлювались пропозиції, і ми їх підтримуємо, про надання їй процесуального статусу підозрюваного [9, с.81]. Цієї ж точки зору дотримуються і розробники проекту КПК. Так, згідно зі ст.45 підозрюваним визнається особа: 1) щодо якої порушено кримінальну справу; 2) затримана за підозрою у вчиненні злочину; 3) до якої застосовано запобіжний захід до притягнення її як обвинуваченого. При наявності зазначених підстав особа визнається підозрюваною постановою про визнання підозрюваним.

Отже, чинне кримінально–процесуальне законодавство України передбачає можливість судового оскарження в початковій стадії кримінального процесу та невідкладний їх розгляд лише двох кінцевих рішень: про відмову в порушенні кримінальної справи та порушення кримінальної справи щодо конкретної особи. Всі інші рішення та дії (а також бездіяльність), які здійснювались у стадії порушення кримінальної справи (в тому числі й органами дізнання (особами, які провадять дізнання) можуть бути оскаржені до суду і ним розглядатися тільки при попередньому розгляді справи або при розгляді її по суті (ст.ст.110, 234, 236 КПК).

Варто зупинитися і на питанні забезпечення прав та законних інтересів особи при процесуальному порядку порушення кримінальних справ приватного обвинувачення.

Згідно з постановою Конституційного Суду РФ від 14 січня 2000 р. [10] були визнані неконституційними положення відповідних статей, які передбачали чи допускали повноваження суду порушувати кримінальну справу. Як відзначається в п.7 цієї постанови, «цей висновок не торкається встановленого КПК порядку порушення судом кримінальних справ приватного обвинувачення за скаргою потерпілого. Скарга потерпілого визнається не тільки виключним приводом до порушення кримінальної справи приватного обвинувачення, але й обвинувальним актом, в рамках якого здійснюється кримінальне переслідування, і який вручається підсудному для підготовки ним свого захисту в судовому засіданні. Суд не вправі за власною ініціативою винести рішення про порушення кримінальної справи приват-

* У проекті КПК ця проблема вирішена необхідністю вручення підозрюваному копії постанови про визнання підозрюваним (ч.6 ст.45) [6].

ного обвинувачення та про прийняття її до свого розгляду. Передбачене в КПК повноваження суду порушувати кримінальні справи цієї категорії означає лише його право і обов'язок прийняти до свого розгляду скаргу потерпілого».

У кримінально-процесуальному законодавстві України також прийняте аналогічне положення шляхом внесення змін і доповнень до КПК [3]. І хоча ст.4 КПК залишилася незмінною, тобто на суд і зараз покладається обов'язок порушувати кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину в межах своєї компетенції, однак остання (компетенція) тепер згідно з чинним законодавством обмежена лише справами приватного обвинувачення (ч.3 ст.98 КПК).

Згідно зі ст.251 КПК скарга потерпілого повинна відповідати вимогам, які встановлені щодо обвинувального висновку (ст.ст.223 і 224 КПК). Тут хотілося б звернути увагу на те, що особа, яка подає таку скаргу, не обов'язково володіє відповідними правовими знаннями, тому їй досить важко без допомоги професійного юриста (адвоката, іншого фахівця в галузі права) дотриматися вказаного припису. Тобто, вказане положення ст.251 КПК, на наш погляд, не зовсім відповідає вимозі про забезпечення прав і інтересів постраждалого від злочину.

На підставі викладеного, можна зробити висновок, що процедура порушення кримінальної справи приватного обвинувачення згідно з чинним законодавством є такою. Особа, яка вважає, що постраждала від злочинних дій, які переслідуються в порядку приватного обвинувачення, подає скаргу до суду. При цьому скарга повинна відповідати вимогам, що законом висуваються до обвинувального висновку (хоча, як ми вище зазначали, ця вимога без допомоги фахівця в галузі права є досить важко виконуваною). Суддя, під час попереднього розгляду скарги роз'яснює потерпілому про надане йому законом право на примирення з особою, на яку подано скаргу, останньому, крім цього, роз'яснюється також право подати зустрічне обвинувачення. Після цього суддя, встановивши, що скарга відповідає вимогам ст.ст.223 і 224 КПК, а також наявність підстав для порушення кримінальної справи – виносить постанову про її порушення.

Як показує практика, особи, які постраждали від злочину, що підпадає під ч.1 ст.27 КПК, рідко звертаються із заявою безпосередньо до суду. Частіше відповідна заява подається в міліцію. Така практика, на наш погляд, заслуговує схвалення і законодавчого закріплення. Дійсно, у випадку, якщо потерпілий не в змозі самотійно зібрати необхідні відомості, держава в особі правоохоронних органів повинна надати йому необхідну допомогу. Тому ми вважаємо, необхідно підтримати розробників проекту нового КПК України, які передбачили, що справи приватного обвинувачення, як один із видів спрощеного провадження, повинні до передачі в суд спочатку розслідуватися у формі дізнання (ст.228 КПК), однак, на нашу думку, тільки після їх порушення органом дізнання (останнє положення в проекті КПК і не передбачено).

Підсумовуючи вищевикладене, вважаємо, що законодавча регламентація висловлених вище пропозицій буде сприяти більш повному забезпе-

ченню прав і законних інтересів особи при прийнятті органами дізнання процесуальних рішень у стадії порушення кримінальної справи.

Список літератури: 1. Белозеров Ю.Н., Марфицин П.Г. Обеспечение прав и законных интересов личности в стадии возбуждения уголовного дела. М., 1994. 2. Гуляев А.П. К вопросу о процессуальной экономии в советском уголовном процессе и рационализации предварительного расследования // Тр. ВНИИ МВД СССР. №47. М., 1978. 3. Закон України від 21 червня 2001 року «Про внесення змін до Кримінально–процесуального кодексу України» // Голос України, 5 липня. 4. Закон України «Про оперативно–розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. №2135–12 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. №22. Ст.303 (Введений в дію постановою ВР №2136–12 від 18.02.92, ВВР, 1992, №22, ст.304). 5. Інструкція про порядок прийому, реєстрації, обліку та розгляду в органах, підрозділах і установах внутрішніх справ України заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини і пригоди: Затв. наказом МВС України від 26 листопада 1991 р. №500. Погоджено з Прокуратурою України. 6. Кримінально–процесуальний кодекс України (проект підготовлений робочою групою, створеною за розпорядженням Голови Верховної Ради України Литвина В.М. №24 від 15 січня 2003 року, у рамках здійснення судово–правової реформи та у зв'язку з необхідністю виконання зобов'язань України перед Радою Європи. 7. Михайленко А.Р. Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе. М., 1975. 8. Михайлов В.А. Проблемы совершенствования процессуальной деятельности органов внутренних дел в стадии возбуждения уголовного дела // Уголовно–процесуальные основы деятельности органов внутренних дел. М., 1988. 9. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: Підручник. 2–е вид., перероб. і доп. К., 1999. 10. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 14.01.2000г. «По делу о проверке конституционности отдельных положений Уголовно–процесуального кодекса РСФСР, регулирующих полномочия суда по возбуждению уголовного дела, в связи с жалобой гражданки И.П.Смирновой и запросом Верховного Суда Российской Федерации» // Российская газета. №23. 2000. 2 февраля. 11. Рішення Конституційного Суду України №3 від 30 січня 2003 р. «У справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч.3 ст.120, ч.6 ст.234, ч.3 ст.236 КПК України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора)» // Офіційний вісник України. 2003. №6. Ст.245.

Надійшла до редколегії 16.10.03